

BUDA ATTILA

Ambrus Zoltán háborús jegyzetei a *Nyugat*-ban (1915–1917)*

„Az állam, amely tőlem mindenféle
fajta lelkiismeretességet követel,
maga fölébe helyezkedik-e a lelki-
ismeretesség parancsának?”
Ambrus Zoltán: *Háború*

Nem lehet azt mondani, hogy a jelenkor szépirodalom-fogyasztói vagy -értelmezői előtt különösen kedves lenne Ambrus Zoltán. Szaggatott recepciója és munkáinak folyamatos jelenlétet nélkülöző kiadásai egyaránt erre utalnak. Igaz, nem szükséges nagyítóval keresni azokat az írókat, akik kisebb-nagyobb olvasói közösségükön, izolált befogadóikon kívül másoknak élményt és katarzist nem tudnak okozni: a tömeg- és a rétegolvasó igényei nyilvánvalóan eltérnek egymástól. Ambrus helyzete azonban különleges, mert soha senki kétségbe nem vonta írói kvalitásait, mégis a lassan kihunyó érdeklődés, az elismerő idegenkedés, s a mindezek nyomában járó kiadói érdektelenség önmagában is árulkodó. Jól látszik mindez Kosztolányi Dezső róla szóló egyetlen írásában is: amíg például a vele egy generációs Cholnoky Viktorról, Szomory Dezsőről, Ignotusról hosszabban emlékezett, Ambrust csupán néhány bekezdésben idézte meg 1931-ben, kerek évfordulós dátum alkalmával, amikor már életművének legnagyobb része lezárult. „Csillagközi magányában, remete-elvonultságában köszönt a hetvenedik esztendő a *Midás király* költőjére, akit mi, a toll munkásai, kisebb és nagyobb írók, az ízlés mesterének, a gondolat bajnokának, a betű tiszta művészenek tisztelünk.” – ezzel a mondattal kezdte miniatűrjét, s szinte azonnal említi azt a vonást, amely a fürkésző jelen és a megismerésre törő utókor dolgát mindig megnehezíti: „Ez az élet szinte eltünteteti nyomait. Amint előrehaladt a múlandóság futóhomokján magas cél felé, tulajdon tenyerével temette be, simította össze azt az utat, melyet lába odarótt. Nem hagyott egyetlen akaszködőpontot a közrendű érdeklődésnek, hogy »beszéljenek róla«. Magánügy volt ez az élet. Csak az volt közügy, az lett közüggé, ami írószobájában folyt.” Kosztolányi úgy látta, hogy a jelen-nem-lét az irodalmi teljesítménynek is lényegi eleme: „[...] ez a munkásság – a maga érett teljességében – szintén rejtőzködő. Minden, ami fölnagyolt, rikoltó, puffadt, távol áll tőle. A francia szellemen csiszolódott. [...] Azt tanulta meg, ami a latinság mély mivolta: az alkotó értelmet, az arányt, az önfékező szigort, az előkelőséget, azt, ami voltaképpen megtanulhatatlan, azt, ami már benne volt, s ott csak öntudatra ébredt.” Az emelkedett hang mélyén azonban, amivel Ambrust jellemezte, némi alkalmiság és penzumszerűség is érződik: „Húsnek nevezett írásaiban mindig föl lehet fedezni egy halk, egyszerű hangot, a szív hangját. De a szív csak dobog. Az nem dörög úgy, mint a nagydob, mint a színpadi mennydörgés. Érzelmait nem cukrozta fel.” A mindössze hét bekezdésből álló megemlékezést pedig így zárta „Nem látjuk őt, nem él közöttünk, nem találkozunk vele, nem vesz részt közéletünkben, sem irodalmi harcainkban. Nem apostolkodik. Nincs módunk hódolni neki egy babérral koszorúzott teremben. De néha, mikor csüggedtek vagyunk, jólesik arra gondolnunk, hogy itt él, jólesik arra gondolnunk, hogy van.”¹

* A tanulmány az MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban az MTA TKI támogatásával készült.

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ambrus Zoltán*, Új Idők, 1931, márc. 22, 388. Kötetben: KOSZTOLÁNYI, *Ambrus Zoltán* = K. D., *Tükörfolyosó. Magyar írókról*, szerk., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2004, 247-248.

* * *

Ambrus Zoltán a *Nyugat* 1908-as második kötetétől volt jelen a lapban. Hírlapírói munkásságát, amely előbb saját, majd családja egzisztenciáját is biztosította, a kor szokása szerint és kényszereinek engedve, már ennek előtte több, néha egymással ellenkező véleményt képviselő napilap és folyóirat hasábjain gyakorolta. 1914-től például egyszerre volt munkatársa a *Nyugat*nak és a *Magyar Figyelő*nek is, ezzel egy időben írásai jelentek meg *Az Újság*, a *Vasárnapi Újság*, *Az Est*, a *Világ* oldalain is.² Ez azonban nem volt megalkuvás részéről, mivel más és más felfogású sajtótermékekben ugyanazt az általa szükségesnek tartott tartalmi megközelítést – a világ erkölcsi szemlélete – és ugyanazokat a formai – távolságtartó, egyszerre racionális, ugyanakkor emócióteljes – stílusjegyeket valósította meg, s a szerkesztők számítottak rá, mert írásai, véleménye rangot adott annak a lapnak, amelyben megjelent. Az 1861-ben született Ambrus az 1863-as Herczeg Ferencsel és az 1869-es Ignótussal együtt pályája elején egyaránt magáénak érezte a nem politikai eredetű, értékalapú liberalizmus eszméjét, s velük ellentétben megmaradt mellette akkor is, amikor az utóbbiak a politika szíréhangjaira elhagyták azt. 1914 szeptemberétől a nagy háború állami propagandájának hatására *Az Est* lelkesítő cikkeket kért tőle, ő azonban ezt az igényt kitérőleg teljesítette, a háborúnak az irodalomra és a közmorálra gyakorolt hatását elemelve.³ Teljes névvel aláírt cikkeiben amennyire csak lehetett, elítélte a hatalmi szembenállást és következményeit. A napilap néhány írását az első hónapok eufóriájában nem is merte megjelentetni, az író ezért a következő év elejétől a bátrabb – bár az egész országra jellemző pszichózis alól magát szintén ki nem vonható – *Nyugat*, majd 1915 őszétől 1916 júniusáig a *Világ* oldalain közölte azokat.⁴

* * *

„Háborús jegyzetek” rovatcím alatt írt cikkei 1915 januárja és 1917 áprilisa között jelentek meg a lapban, alkalmanként egy, néha azonban egyszerre több is.⁵ A sorozat tárgya adta magát: az 1914.

² F. AMBRUS Gizella-FALLENBÜHL Zoltán, *Egyedül maradsz...: Ambrus Zoltán élete és munkássága*, [Debrecen], Csokonai, [2000], 131-132, 143. Jelzésértékű természetesen, hogy háborús jegyzeteit a *Nyugat*ban és nem a *Magyar Figyelő*ben jelentette meg.

³ *Uo.*, 143.

⁴ Ambrus Zoltánnak 1914 szeptembere és 1917 áprilisa között írt, háborús tematikájú összes írásait érdemes lenne önálló kötetben összegyűjtenie megjelentetni.

⁵ *Háborús jegyzetek* címmel megjelent sorozata a következő írásokból állt: *Meddig tart a háború?* Nyugat, 1915. jan. 16., 57-60.; „*Sales boches!*”. *Írók a háborúról. A refrén*, Nyugat, 1915. febr. 1., 113-121.; *Énekek a magyar parasztról. Szerbia panasza*, Nyugat, 1915. febr. 16., 169-171.; *A háború magasztalói. Az intelligencia pusztulása*, Nyugat, 1915. márc. 1., 229-232.; *A háború mint életmentő. Albert. Ohnet háborús naplója*, Nyugat, 1915. márc. 16., 281-285.; *Tücskök pusztulása*, Nyugat, 1915. ápr. 1., 347 [számozási hiba, helyesen: 327]-350.; „*Szent egoizmus*”, Nyugat, 1915. jún. 1., 583-585.; *Dante utódai*, Nyugat, 1915. jún. 16., 680-683.; *Paszár türelem*, Nyugat, 1915. júl. 1., 711-714.; *Mi lesz a háború után? Komoly és szomorú kérdés*, Nyugat, 1915. júl. 16., 751-755.; „*Hja, háború van!*”, Nyugat, 1915. aug. 1., 855-859.; *Szoknyás diplomaták. Nők a fronton*, Nyugat, 1915. aug. 16., 897-901.; *Írók a háborúban*, Nyugat, 1915. szept. 1., 979-981.; *A göhhalábú herceg*, Nyugat, 1915. szept. 16., 1017-1020.; *Dernburg indítvány*, 1915. okt. 16., 1119-1123.; *Doyen tanár úr* 1915. dec. 1., 1360-1364.; *A békehajó*, Nyugat, 1915. dec. 1., 1411-1416.; *Nick Winter és társai*, Nyugat, 1916. jan. 16., 113-115.; *A hajnal halovány keze. A tisztelt polgár*, Nyugat, 1916. febr. 1., 182-185.; *Kétlakúak. Bomba-eső*, Nyugat, 1916. márc. 1., 259-265.; *Bús magyarok. „Nem vagyok ugyan stratégia...”*, Nyugat, 1916. márc. 16., 325-329.; *A síró kalauz meg a nevető. A feketekesztyűs kéz. Pétain tábornok*, Nyugat, 1916. ápr. 16., 463-468.; *Osztrák és német kritikásaink*, Nyugat, 1916. máj. 1., 544-547.; *Záró óra után*, Nyugat, 1916. máj. 16., 569-574.; *Álbr, mely még hírré válhatik*, Nyugat, 1916. jún. 1., 683-686.; *A hóhér halála*, Nyugat, 1916. jún. 16., 780-783.; *A negyedik gyermek. Békedíj. „Margaret Schiller”*, Nyugat, 1916. júl. 1., 65-69.; *A nyárspolgárról*, Nyugat, 1916. aug. 1., 194-199.; *Furcsa levelek. Bönke tanár úr felfedezése*, Nyugat, 1916. aug. 16., 262-266.; *A takarékossg költője. Vincent Antoine*, Nyugat, 1916. szept. 1., 324-327.; *Mária. A kis kadét*, Nyugat, 1916. szept. 16., 366-371.; *Mese az előidőkből. Mit szól a külföld?*, Nyugat, 1916. okt. 1., 439-442.; *A közönség. Verhaeren és Maeterlinck*, Nyugat, 1916. nov. 1., 645-649.; *A tej*, Nyugat, 1916. nov. 16., 702-706.; *Dobány-ítség*, Nyugat, 1916. dec. 1., 743-747.; *Vasutasok*, Nyugat, 1916. dec. 16., 874-878.; *A nagy fordulat után. „Pro-German”*, Nyugat, 1917. jan. 1. 105-110.; *Olvasunk többet és gyűünk kevesebbet I-III.*, Nyugat, 1917. febr. 1., 280-284.; *A háború és a színház*, Nyugat, 1917. febr. 16., 391-395.; *Mirbeau hazafisága. Edison ódája Franciaországhoz. A párizsi rokkant*, Nyugat, 1917. ápr. 1., 646-650.

július végi általános mozgósítás, a hadüzenetek, a hadiállapotok, a hideg ősz első eseményei, a szeptember eleji orosz előretörés a Kárpátok vonaláig, majd az Uzsoki-hágón keresztül a csapatok magyar területreérése, illetve december végén limanovai vereségük és Magyarországról való kivonulásuk, párosulva a nyugati hadszíntér és a hátszágok eseményeivel, majd a későbbiek; mindez mintegy varázsütésre azonnal megváltoztatta a *Nyugat* közleményeit és szerkesztési kényszerreit. E két és egynegyed évben szépírói és kritikusi munkássága a korábbinál szegényesebbé vált: egy hosszabb, meg egy rövidebb elbeszélésén, valamint négy bírálatán kívül a lap mást nem közölt tőle.⁶ Sorozatának befejezése azonban nem kötődött hadieseményekhez: Ambrus 1917. április másodikán megbízást kapott a Nemzeti Színház igazgatására, s az utolsó aktuális tárcája előtte való nap jelent meg a lapban.⁷

Ambrus Zoltán – Ady Endréhez és Babits Mihályhoz hasonlóan – az első pillanattól kezdve háborúellenes álláspontra helyezkedett. Ez a felfogás nem a nagy háború kitörése után alakult ki benne, hanem sokkal korábban. Életrajzírója, aki még első kézből hallotta a családi történeteket, részben ezek, részben pedig a *Háború* című hosszabb novella alapján,⁸ feltételezi, hogy már a Königrätzből hazatérő katonák látványa is erős nyomot hagyott benne, főleg azonban az 1885–86-os párizsi tartózkodása alatt az alig másfél évtizeddel korábbi francia–német összecsapás látható következményei, s a Második Császárság véres gyarmati háborúi nyomán alakult ki meggyőződése: az érzékeny író eleve elutasított minden erőszakot, amit a személyes benyomások és az emberi nyomorúság látványa csak megerősítettek.⁹ Ezek az emlékek idéződtek fel említett munkájában is, amelynek részletét a Magyar Tudományos Akadémia székfoglalójaként olvasta fel, majd a *Nyugat*-ban megjelentette.

A *Nyugat*, közléspolitikáját illetően a világháború kirobbanása után nagyon kényes helyzetbe került. Először is a hadviselő felek egyikében jelent meg, s ez a tény önmagában befolyásolt minden írást, amely az oldalain megjelent: fel sem merülhetett, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonja a Monarchia hadüzeneteinek jogosságát, a Németországhoz fűződő szövetség helyességét, az Antant elvetemültségét, a hadijelentések igazságtartalmát. Emiatt 1914 másik felétől a lapban közölt írások növekvő hányadában a leírt szavak első jelentése mögött, egy azt ellenpontozó konnotációs mező felbukkanása, a szembeötlő értelmet ellenpontozó olvasat, az első jelentéseket zárójelbe tevő távolság figyelhető meg. Másfelől a szerkesztőknek tekintetbe kellett venniük a nyomban életbelépő cenzúrát, s a tényleges döntési erővel rendelkező Osvátnak a lap folyamatos megjelenését ennek tudomásulvételével kellett biztosítani. Hogy mennyire jogos volt e félelem, azt a nem sokkal később Babits Mihály verseihez – a *Játszottam a kezével*, a *Fortissimo* és a *Húsvét előtt* címűekhez – kötődő sajtóeljárás és betiltás mutatta.¹⁰ Ezek a körülmények önmagukban a vélemények tompítását, áttételesebb, körülményesebb fogalmazását kívánták. Mindez Ambrusnak, a francia kultúra elkötelezettjének egyszerre kihívás és béklyó: kénytelen volt alkalmazkodni ahhoz, hogy az egyik hadviselő fél állapotában él és ír, nem kockáztathatta a folyamatos megjelenést, s csak írói tehetsége, érzékletes láttató ereje, érzékeny, beleélő stílusa, többértelmű, állításában tagadó mondanivalója segítségével mondhatta el pártatlan és békekívánó véleményét. Végül 1914-ben és 1915-ben még nem rendelkezett a *Nyugat* a politikai jellegű cikkek közlésének engedélyével, a sajtóperekhez szükséges összeget Fenyő Miksa csak 1916-ban tette le a cégbíróságon, s csak ezt követően nyílt lehetőség direkt politikai jellegű közlemények

⁶ A novellák: *Háború* (Nyugat, 1915. máj. 1., 463-476., illetve máj. 16., 524-545.); *A fületlen ember* (Nyugat, 1915. szept. 1., 957-971.). A bírálatok: *Ujházi* (Nyugat, 1915. nov. 16., 1252-1260.); *Démonok: Hajó Sándor komédiája* (Nyugat, 1917. jan. 16., 186-191.); *Mirbeau* (Nyugat, 1917. márc. 1., 454-466.); *Bossert és Dibelius* (Nyugat, 1917. márc. 16., 522-535.). Utóbbi sem mellőzte a háborús tematikát, hiszen a világháború okozta fordulatot vizsgálta Adolphe Bossert francia és Wilhelm Otto Dibelius német irodalomtörténész munkásságában. Az előbbieket mellett még két kisebb írást jelentetett meg a drámabírálat bizottság munkájáról az 1915. évi április 1-jei és május 1-jei számokban.

⁷ Ignotus ebből az alkalomból röviden megemlékezett róla a március 16-i szám 583. oldalán.

⁸ Későbbi címe: *A kém*.

⁹ AMBRUS–FALLENBÜHL, *i. m.*, 142.

¹⁰ *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*, szerk., vál., kiad., jegyz., utószó, TÉGLÁS János, Bp., Universitas, 1996, 572.

megjelentetésére; természetesen a hivatalos vélemények opponálása továbbra is csak igen korlátozott formák között volt lehetséges.¹¹

* * *

Az addig főként szépíróként és kritikusként ismert Ambrus háborús jegyzetei kimondottan érdekes írások, habár az olvasó utókor, immár az egykor történetek és a történelem ismeretében első benyomásként talán értetlenül szemlélheti, hogy az író mintha a Központi Hatalmak győzelme mellett kötelezte volna el magát. Nem szabad elfeledkezni azonban az előbb elmondott kényszerekről, ahogyan arról sem, hogy a *Nyugat*nak az olvasói is, mint a Monarchia legtöbb állampolgára úgyszintén, az első hónapokban nyilván nem kételkedtek az állami propaganda igazságaiban. Aztán ahogy múlt az idő, s egymás után sorjázta a *Nyugat* oldalain a jegyzetek, apránként megváltozott a hangnem, a kommentár, s a későbbi írások utólag az előtűk megjelentek igazi fényeit, értékeit is megmutatják, ítéleteit megerősítik, azokat, amelyek első olvasásra nem voltak szembetűnőek. Ambrus minden cenzurális és büntetőjogi tiltás ellenére is megtalálta azt a nyelvet, amelyen érzékeltetni tudta, azokat a stilisztikai fogásokat, amelyek segítségével elmondhatta ellenérzéseit, kritikáját, s megmutathatta, hogy az egymás ellen fizikai erőszakkal járó és kommunikációs hadviselést egyaránt gyakorló hatalmak kölcsönösen minősítik egymást. Néha azonban a visszafogottság, a körültekintő fogalmazás ellenére is ki-kisistereg a harag egy-egy mondatából, például *A háború magasztalói* című írásban, amely a hátszói lelkesülteket célozza, azokat, akik a háborútól a világ megjavulását vagy megváltását várták: „Amit önök hirdetnek, az: szörnyű eltévelyedés! Mert kívánatos lehet-e az az erény és az a kultúra, amelyet csak százvezrek vagy milliók legyilkolása árán lehet megszerezni?”¹²

A kilenc negyedéven át megjelent írásoknak több sajátos jellemzőjük is akad.

(1) A legszembetűnőbb tartalmi vonás, hogy a háborús jegyzetek között maga a harc, a lövészárkok élete, a hadifogság semmilyen formájában nem jelenik meg. Nem haditudósítások tehát, hiszen valamennyi a hátszó életéről szól, a Központi Hatalmakéről, meg az Antantéről is. Akadnak olyan cikkek, amelyek látszólag nem is foglalkoznak a háborúval, szövegszerűen sem található erre utalás, csupán az írás végén, valamilyen mellékesnek tűnő megállapítás, mintegy gondolati csavar hozza elő a háborús helyzetet.

(2) Tematikailag azt lehet mondani, hogy e két év és néhány hónap alatt Ambrus valójában semmi másról nem írt, csak az egyes hadviselő felek által, egymás ellen, a hátszó megnyeréséért folytatott propagandáról. Arról, amely otthon két célt tűz ki: a háborúpártiak elhatározásának megerősítését, az ellenzők és ingadozók elbizonytalanítását, megfélemlítést; evvel párhuzamosan a front másik oldalán állók lejáratását és ugyancsak megfélemlítését. Nem a történelmi távlat vezette a tollát, hanem az akkori jelen eseményei – és agymosása.

(3) Akadnak olyan írásai, amelyek vagy a Központi Hatalmak vagy az Antant, esetleg semleges országok sajtóhíreiből indulnak ki, s azokat először, mintegy a cenzúra elaltatása miatt, a Központi Hatalmak szemszögéből kommentálják. Aztán Ambrus elkezd összehasonlítani a hadakozó felek sajtóját és finoman, a sorok között megmutatja, hogy mindegyik félre igaz az, amivel egymást kölcsönösen vádolják.

(4) Főleg a második évben kialakított egy még inkább távolító stilisztikai megoldást. Több cikke elején felvázolt, megállapított, leírt egy-egy hátszó jelenséget, majd monológként ahhoz kapcsolódó véleményeket közölt, amelyek több szempontból tárgyalják azt, s e választalan párbeszédbe odatette, vagy szétosztotta a saját reflexióit is.

(5) Sajátos témakezelésének eredménye, hogy egy-egy jelenségre később visszatért, s ennek következtében mintegy indaszerűen tűnnek el és bukkannak fel később bizonyos témák a cikkek egymásutánjában, ezzel mintegy összetartozóbbá teszi az egyes folytatásokat.

¹¹ BUDA Attila, *A Nyugat kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 57.

¹² AMBRUS Zoltán, *A háború magasztalói*, *Nyugat*, 8(1915), 230.

* * *

A véletlen rendezte ugyan a jegyzeteket egymás után, mégis van valami jelképes értelme, hogy Ambrus első írása a háború végének idejét firtatta, az utolsó, fanyarul ironikus pedig egy párizsi rokkantról szól, aki örül annak, hogy nem a fronton van, noha: „[...] újdontújí géplábvával vígan kopog a nagy körúton, ott, ahol a legtöbb ember csetlik-botlik, siet, rohan, ácsorog vagy sétálgat, egy kis napfényt lesve.”¹³ Mint író, igen érzékenyen figyelte a szellem embereinek reakcióit. Kétszer is visszatért a nagy európai íróknak a háborúval kapcsolatos gondolataira. Nemzeti elfogultság nélkül megörökítette Anatole France időskori lelkesültségét, politikai és esztétikai ítéleteinek széttartását, nem hagyta szó nélkül Thomas Mann-nak a franciákkal szemben érzett elfogultságát, s nem rejtette véka alá véleményét: „Thomas Mann nem tehetségtelen író, ha nem is éppen olyan kiválóság, amilyennek igen szeretnék felfűjni a németek, akik nagy írók dolgában ma kissé csehül állnak, meg azok a magyar nyelven beszélő, de németül gondolkodó fiatal emberek, akiknek a számát a német győzelmek persze mindinkább növelni fogják.”¹⁴ A jegyzet további soraiban ezt az értékelést még fokozta is. Amivel nem kis bátorságról tett tanulságot, hiszen egy német író véleményével szemben védte meg a francia nemzetet. De ugyanilyen kritikusan viszonyult George Bernard Shaw-hoz is, aki németországi kiadójának baráti levelet írt arról, hogy a háború sem fogja őket ellenséggé tenni, odahaza viszont cikket közölt a porosz militarizmus legyőzéséről. És képes volt egészen keményen is fogalmazni, az általa „hangulatok hiénájá”-nak nevezett Gabriele D’Annunzióról, imígyen: „Ebben a rettenetes háborúban majdnem mindenki veszít. A szerencsésebbek keveset, mások többet veszítenek. Egyik elveszíti a vagyonát vagy az egzisztenciáját, másik az életét, a két lábát vagy a szemvilágát, a harmadik a gyermekeit. A negyedik is veszít, ha nem is éppen ennyit. Csak a hadsereg számára szállítók nem veszítenek, meg D’Annunzio, az olasz költő, aki most is szerez, gyűjt, keres és talán, bár egyelőre csak impressziókat, az általános nyomorúságból ellesett élethangokat.”¹⁵ Talán nem téved nagyon az utókor, ha feltételezi, hogy ezek az ironikus szavak a szellem erejébe vetett hitének csalódását fedik el.

* * *

Novellái, regényei ismeretében egyáltalán nem újdonság, nem szokatlan az a beleérző megértés, amivel a háborús körülmények között élni kénytelen gyerekek, nők életét érzékelteti. *A refrén* című cikkben arról írt, ami általánossá vált a front mindkét oldalán: a hadvezetés megtévesztő hírei miatt a polgári lakosság nem menekült el az ellenség elől, amely aztán jól bosszút áll rajtuk – a velük szemben álló katonák helyett. Ambrus józan helyzetértékelését mutatja, hogy ezt a hibát nem az egyenruhásoknak, hanem a polgári hatóságoknak róta fel: „És ha itt is, ott is, valamennyi hadviselő országban minduntalan megismétlődik ez a história, melynek egyre több gyermek és nő válik áldozatává, ennek magyarázata egyszerűen az, hogy rendesen azok vesztek el a fejüket legelőször, akiknek az volna a hivatásuk, hogy a veszedelem idején is nyugodtan gondoskodjanak a lakosságról s megóvják a tömeget a fejvesztettségtől meg azoktól a bajjoktól, amelyeket a fejvesztettség mindig megsokszoroz.”¹⁶

A nők sorsa a maga háborús brutalitásában először a *Komoly és szomorú kérdés* című jegyzetben került az olvasók elé. Apropiója az a szörnyű erőszakhullám volt, amelynek a kelet-poroszországi és galíciai nők voltak kitéve, amikor a kozákok 1914-ben elfoglalták falvaikat. Ezt követően merült fel először tömegesen a modern Európában a dilemma: az orvosok, akik az élet védelmére tettek esküt, felmentve érezhetik-e magukat az alól, hogy a megerőszkoltakat megmentésük a nem kívánt és akarataik ellenére megszületendő gyermektől? Vagy erre nincs erkölcsi felhatalmazásuk

¹³ Uő., *A párizsi rokkant*, Nyugat, 7(1917), 648.

¹⁴ Uő., *Írók a háborúról*, Nyugat, 3(1915), 117.

¹⁵ Uő., 119.

¹⁶ Uő., *A refrén*, Uő., 121.

és a nőknek világra kell hozniuk gyermekeiket, ha másért nem, azért, mert az övék... Az első háborús évben inkább e második lehetőség felé billent a mérleg. Csakhogy az öldöklés folytatódott tovább, s egy évvel később a kérdés így módosult: mi a teendő akkor, ha a nő megadja magát a sorsnak, megszüli gyermekét, de nincs elég pénze arra, hogy felnevelje? Ambrus egyértelműen kiáll amellett, hogy az államnak kötelessége az ilyen asszonyokat segíteni: „Az a néhány száz kis kozák-ivadék, akik közül sok katonának nő fel, nem fogja üressé tenni milliók és milliók erszényét. És az összesség azt, ami közös kár, közös teher, közös tartozás, nem fizettetheti meg olyan szerencsétlenekkel, akik rosszabbul jártak, mint a könnyen sebesültek.”¹⁷

A jegyzetek írója a propaganda általánosító sugalmazásával szemben, amely a történelmi, a napi változások kiváltójaként, okozójaként, végrehajtójaként csak a néptömegeket célozza meg, csak azokra hivatkozik, sokkal jobban figyel a személyes tulajdonságokra, az egyéniségekre, a diszparát egyénre. Éppen ezért veszi sorra a *Szoknyás diplomaták* című cikkében azokat a politikus-felelőségeket – főként angolokat és montenegróiakat – akiknek jelentős szerepük adódott férjeik révén bizonyos politikai kérdéseket, döntéseket egyik vagy másik irányba befolyásolni. *Cherchez la femme*, ahogy a francia mondja, s amint Ambrus maga is idézi a mondást *Őszi napsugár* című regényének elején. Aztán amikor ezt leszögezte, így folytatja tovább: „a legújabb idők története azt gyaníttatja, hogy az egyéni szereplés hatása sokszor jóval nagyobb lehet, mint általában hisszük. Mintha nem csak a politikai zseni, hanem a politikai tehetségtelenség is ugyancsak be tudna avatkozni a világtörténelembe és mintha a Lady Macbethek szuggesztív ereje nagyobb befolyással volna, még ma is, a hatalmas férjekre [...] mint elképzelni szoktuk. Ha az olasz király maga hirdeti, hogy őt nem alattvalói és tanácsadói kényszerítették a hadüzenetre, hanem azért indított háborút, mert ezt népe érdekében szükségesnek tartotta, és ha olvassuk, hogy az olasz királyné milyen primadonnaszerűen lelkesítgeti a harcba induló katonákat, micsoda zászlócsókolgatásokat végez, hogyan buzog és serénykedik egész nap: nem küzdhetjük le azt a gyanút, hogy ennek a gránátostermetű montenegrói asszonynak a vezénylete nélkül az olasz király kis bugyogója nem szaladt volna bele a lelkiismeretlenségbe és a legszégyenletesebb árulásba.”¹⁸ El lehet képzelni egyébként, hogy e sorokat milyen érzéssel olvasták Budapesten, ahol szintén mindennapi élmény volt, főként a háború elején, de később is a zászlóanyák szalagfeltűzése, a vágóhídra induló csapatok egyházi megáldása. Ambrus azonban nem lett volna világosan látó, a lehetőségeket végiggondoló író, ha ugyanakkor meg ne kérdezte volna ezt is: „És van szívük hozzá, hogy pártjára álljanak a vérontásnak is? ... nem a kikényszerített, hanem a szántsándékos vérontásnak? Bizonyára. Az asszony is sokféle, mint a férfi. Azok közt a nők közt, akiket elkényeztetett a sors, mindig sokan voltak, akik szebbnek látták a világot a hősök egymást marcangolásának vérgőzös levegőjében, a fegyverek csattogását hallgatva és elábrándozva azon, hogy milyen hamar emészti fel az égboltra csapó láng a békesség kis kunyhóit.”¹⁹

* * *

A szerző több helyen kimondottan személyes bátorságáról és tárgyilagos látásáról tett bizonyosságot. A *Doyen tanár úr* című írásban beszámol a Sorbonne-on előadást tartó francia professzorról, aki a németeket, a német tudományosságot dicsőítő beszédet tartott. Az előadót ott és akkor szinte azonnal leparancsolták a dobogóról, Ambrus pedig visszautasítja a német lapok emiatti fanyalgását, megvédi a politikát elkerülő döntések igazságát: „Doyen tanár úrnak, mint annyi másnak, a háború nem szerencsétlenség, hanem csak: kedvező konjunktúra. Kitűnő, egyetlen alkalom arra, hogy a tudományos tárgyilagosság maszkját tartva az arcán s a kultúra lovagjának vértetében, színpadias hatást keltve állhasson bosszút azokon, akik őt valaha megbírálgatták, hogy [...] úgy szerepelhessen, mintha a tudomány szeretete törne ki belőle. Doyen tanár úr nem a nemzeti gyűlölködésen felülemelkedő tudományos kutatás bajvivója, –

¹⁷ Uő., *Komoly és szomorú kérdés*, Nyugat, 14(1915), 755.

¹⁸ Uő., *Szoknyás diplomaták*, Nyugat, 16(1915), 898-899.

¹⁹ Uő., 899.

nem az igazságszeretet hőse, – nem az az ember, aki az orvosprofesszor gyönyörű hivatásának nem csupán a gyakorlott hentes kézügyességével tudna megfelelni, hanem lelki kiválóságával és az igazi tudós csöndes, de nagyszerű munkásságával is, – Doyen tanár úr csak komédiás.”²⁰

* * *

Ebben a rövid kis összefoglalásban talán még a cikkek hatására érdemes kitérni, amely mindig közvetett, szűk körre terjedő, habár ezek a rendszeres közlemények is hozzájárultak a *Nyugat* olvasói beállítódásának változásához. Ennyiben, de csak ennyiben igazak azok a világháború után hangoztatott vádak, hogy a folyóirat oldalain megjelent vers és próza hozzájárult néhány száz ember gondolkodásának megváltozásához. Egy-két jegyzet hangneme, mondatfűzése, szóhasználat a Babits Mihály *Elza pilóta vagy A tökéletes társadalom* című regényében tér vissza áttételesen. De fel lehet fedezni közvetett utalást is: a *Keresztülkasul az életemen* című önéletrajzi jegyzetsorozatnak a világháború kitörését közvetlenül követő meteorológiai változásokat megörökítő esszéje rímelt az egyik legköltőibb jegyzet bevezetésére, címe: *Tűcskők pusztulása*, megjelent 1915. április elsején. „Kevéssel az általános mozgósítás emlékezetes napja előtt, júliusnak már vége felé, egy délután, négy óra tájban, Budapesten ítéletidő támadt. Akit ez az utcán talált, nem felejtetheti el hamar, hogy mit látott. A levegő fülledtsége, a szinte tűrhetetlen hőség meg az, hogy az égbolt egyszerre olyan hamuszínű felhőpalástot öltött magára, aminőt csak a legritkábban látni rajta, gyanítottam ugyan, hogy vihar készül, de mégis váratlan valami érte utol a hazafelé igyekező embereket, sőt a legelső fedél alá sietőket is. Kivételesen rémséges orkán rohanta meg a várost, valóságos tájfun; de ennek az igazán istenítéletyszerű zivatarnak ijesztően óriási erejénél is meglepőbb volt a rövid ideig készülődő égháború kitörésének a szörnyű hirtelensége. Mindjárt nagy erővel kezdődő s egyre hatalmasabban élesedő szélfűtődés és ennek kíséretében az andantéből a furiózóba roppant sebességgel átfutó zörgés volt az égi koncert bevezetője, és a hideg szélből meglepett, még izzadt ember alig gombolhatta be magán a kabátot, a rettenetes erejű forgószele a fákról levert sárguló leveleknek egész nagy sírkoszorút táncoltatta az aszfalton, amerre szem ellátott. [...] Ilyenformán tört ki a háború is, váratlanul, hirtelen... és a háború rettenetes forgószele is azzal kezdte, hogy mindjárt bevezetésül az előbb még láthatatlan, vagy legalább észre nem vett sárguló faleveleket verte le a fákról és perdítette olyan táncra, amelyhez képest a Szent Vítusé csak tréfa.”²¹

Volt-e valamilyen más, közvetlen hatása Ambrus jegyzeteinek? Egynek bizonyíthatóan, hiszen arra válasz is érkezett a *Nyugat*-ba. Az 1916. március 16-i számban *Bús magyarok* címmel megjelent írás szembeállítja egymással a Franciaországba fiatalon kikerült, a francia társadalomba beilleszkedő, de a háború hatására a befogadó nemzet által kivetett, szülőföldjére toloncolt magyarokat, akik számukra már egy idegen országban, idegen körülmények között, az itthoniak által is megvetett személyek, azokkal, akik nem a franciák, hanem a németek között vesztették el nemzeti identitásukat. A sorozat írója az ő szájukba adva a szót, ezt kérdezi: „És azok, akik szintén hazát cseréltek, csak jobban választottak, mint mi? Akik Bécsben vagy Berlinben felejtették el az anyanyelvüket? Ezeket nem kíséretik gyanakvó pillantások vagy szemrehányással súlyosbított, lesajnáló, ferde tekintetek. A Nobel-díj-nyerő Barany Róbert doktor atyja, aki Magyarországból »költözött fel Bécsbe«, arra a kérdésre, hogy tud-e a fia magyarul, egyszerűen azt felelte, hogy: »Nem, nem tud«. Talán csak udvariasságból nem szólt így: »Sokkal komolyabb fiú volt, semhogy ráért volna ilyen csekélységekkel foglalkozni.« Barany Róbert doktor kétségkívül kitűnő férfi s olyan tudós, akinek nem egy fölfedezését a gyakorlati érték különösen becsessé teszi... de mért nevezik nagy »hazánkfia«-nak?... hiszen csak hogy éppen Bárány Bercinek nem ünnepegetik!» Ennek a napjainkban sem ismeretlen jelenségnek az említése – Ambrus szavaival: „ne emésszük magunkat amiatt, hogy a hazafiúi érzékenység mennyire különböző, kétféle mértékkel tud mérni!” – Návay Aladárban „kiverte a biztosítékot”, amihez

²⁰ Uó., *Doyen tanár úr*, *Nyugat*, 23(1915), 1364.

²¹ Uó., *Tűcskők pusztulása*, *Nyugat*, 7(1915), 347-348.

feltételezhetően Ambrus írásának utolsó mondata is hozzájárult: „De egyelőre csak sört isznak, rossz és drága sört, szegény bús magyarok.”²²

Návay Aladár a világháború előtt a kereskedelemügyi minisztérium franciaországi megbízottja volt, elősegítette a francia tőke magyarországi vállalatalapításait, 1900-ban a francia becsületrend lovagja lett. A világháború kitörése után el kellett hagynia – vagy önként elhagyta – Franciaországot, őt nem internálták, mint például Kuncz Aladárt és másokat, a Központi Hatalmak állampolgárait. Ambrus fenti jegyzetére írt rövid válasza az egyetlen írása a *Nyugat*-ban.²³ Ebben – kikerülve az eltérő mérce kellemetlen igazságát – azokat a magyarokat említette, akik előre látták a latin és a germán faj összecsapását, s emiatt jó magyarok maradtak francia földön is, ahol a háború kitörése után vagy elűzték, vagy börtönbe zárták őket. A hazakerültek itthon háborús hangulatot találtak, s csupán egymásra utalva próbáltak segíteni a francia börtönben lévők itthoni hozzátartozóin. S elérte őket a szomorú kiábrándulás – nem, nem a háború, hanem a franciák viselkedése miatt – „várják a háború végét, várják a békegalambot olajágával s bizakodnak a jobb jövőben, hogy a szerencsétlen túltengő ideálokkal átítatott francia nemzet újra észre térjen s ők visszamehessenek ismét, dolgozni szorgalommal, kitartással, feledni a múltat”. Návay Aladárnak is el kellett hagynia Párizst, mert a szembenálló felek egyikének állampolgára volt, ő pedig ezért (egyedül) Franciaországot tette felelőssé: mindez világosan mutatja Immanuel Kant – e jelenségre is idézhető – igazságát: „Mindenki azt hiszi magáról, hogy ő a jogfogalmat szentnek tartaná, és híven követné, hogyha másoktól is hasonlót várhatna. Csakhogy mindenki, saját magáról való jó véleménye mellett, mégis minden másnál feltételezi a gonosz érzületet. Így kölcsönösen mondják ki egymásra az ítéletet.”²⁴

* * *

Ambrus Zoltánt tartózkodása és választékossága zárta el korától, habár ez csupán válasz volt annak ellentmondásaira, kényszereire, vásári allűrjeire. Szomorkás, önboncoló, de sohasem belterjes, nosztalgikus kisregényei – az *Őszi napsugár*, a *Giroflé és Girofla*, a *Solus eris*, a *Tóparti gyilkosság* – azt a vidéki életet, azt az általános kultúranélküliségben megtermett kultúrát, azt az értelmiségi-művészi világképet örökítették meg, amelyet oly könnyörtelenül törölt el a történelem, anélkül, hogy lehetőséget hagyott volna érényei továbbélésének. Ambrus idegen maradt, mert illúziótlan világot teremtett, amelyben nem csupán a hagyományos nemzeti értékek kaptak helyet, ellenkezőleg, éppen ezek kritikája adja regényei, novellái fontos összetevőjét, anélkül persze, hogy ki akart volna lépni nemzetéből. Tagadhatatlan, hogy széprózai munkái inkább a magányos elmélyülésre adnak alkalmat, az olvasó regényei, novellái segítségével önmaga megértésén túl, csak azt követően kaphat igazi bebocsáttatást az Ambrus ábrázolta világba, ám éppen ez hatásának egyik fő összetevője. Forradalmi és nemzetnevelő indulatok hiányoznak írásaiból, azaz csak többszöri áttétel során érhetőek tetten; ebben is különbözik az általánosan elfogadott hazai írószereptől. Jobban érdeklí ugyanis az emberi személyiség, mint a társadalmi folyamatok, pontosabban ez utóbbit az előbbi fénytörésén keresztül kívánja megragadni. S az is tagadhatatlan, hogy írásművészete felismeréséhez bizonyos beavatottság kell, mert Ambrus nem kerülgeti a kellemetlen tárgyat, de mellőzi a mondanivaló démonizálását; nem arra használja a nyelvet, hogy segítségével mást mondjon, mint amit gondol; változásukban is magáénak vallja mindazt, amit értéknek vél; s néven nevezi másfelől – néha iróniával vegyítve –, amit annak rombolásaként érzékel. Hibáival együtt is szereti hőseit, s azok kiválóságai sem gyengítik el tollát; mer utat engedni a csapongó – de nem rendszertelen és mitikus – fantáziának, a zaklatott léleknek, s képes szikár mondatokkal kikerülni a mindig lesben álló érzélgősség mocsarát. Ambrus védtelenebb volt, mint pályatársai, mert őszintébb és kiábrándultabb náluk, s valószínűleg ma is inkább

²² Uő., *Bús magyarok*, Nyugat, 6(1916), 326-327.

²³ NÁVAY Aladár, *Nem bús, de szomorú magyarok: Válasz a Háborús jegyzetek írójának*, Nyugat, 9(1916), 566.

²⁴ Immanuel KANT, *Az örök béke*, ford. BABITS Mihály = B. M. *Dráma- és prózafordításai*, kiad. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1980, 516.

csodálkozással és részvétellel, mint dörzsölt és cinikus valóságismerettel szemlélné a körülötte kavargó világot. Ez az, amire nem tanítva is megtanít. És így lesz Ambrus olvasója is száműzött abba a jelen lévő, ám csak a múltban egzisztáló világba, ahová az író is rögzítette magát. Jól esik arra gondolnunk, hogy volt.